

Draugams lemtinga buvusi 1944-ųjų spalio 7-oji

Parengė Ramunė LENKIMAITĖ

Šiomet sukanka 100 metų, kai gimė ir 10 metų kai mirė vienas žymiausių Lietuvos teatro ir kino aktorių, režisierių, Tarptautinės teatro akademijos akademikas (2002m.) Donatas Banionis (1924–2014).

2024-aisiais minime ir kitą sukaktį – sukanka 80 metų, kai frontui priartėjus prie Žemaičių Kalvarijos (Plungės raj.), žuvo kartu su D. Banioniu ir savo bičiuliais pasitraukti į Vakarus planavęs poetas, jauniausias lietuvių literatūros klasikų Vytautas Mačernis (1921–1944).

Donatas Banionis sukūrė daugiau kaip 100 vaidmenų teatre ir daugiau kaip 80 kine, daugelį metų reprezentavo Lietuvos kultūrą ir iki šiol yra gerai žinomas Lietuvoje ir daugelyje užsienio šalių. D. Banionio nuopelnai mūsų šalies kultūrai 1969 metais buvo įvertinti Lietuvos valstybinė premija, 1994 m. – Gedimino ordino Komandoro kryžiumi, 2004 m. – Ordino „Už nuopelnus Lietuvai“ Komandoro didžiuoju kryžiumi. 2004 m. jam įteikta Tarptautinė premija „Baltijos žvaigždė“, 2008 m. – „Auksinė gervė“, o 2013 m. paskirta Lietuvos nacionalinė premija.

D. Banionis gimė 1924 m. balandžio 28 d. Kaune scenos meną mėgusioje Juozo Banionio (1890–1961) ir Onos Blažaitytės-Banionienės (1900–1977) šeimoje. Prie menininkų, kilusių iš Žemaitijos, jo nėra galimybės priskirti, bet jis su šiuo kraštu yra daug kuo susijęs ir, ko gero, nebus per daug pasakyti, kad čia jam buvo duotas šansas gyvenimą pradėti iš pradžių ir eiti jau pasirinktu menininko keliu, tapti iškiliumi teatro ir kino veikėju Lietuvoje.

Istorija, kurią pateikiame šioje publikacijoje,

Donatas Banionis (1924–2014). Fotografas nežinomas. Nuotrauka iš: <https://www.listal.com/viewimage/4872572>

prasidėjo Antrojo pasaulinio karo metais. D. Banionis, 1941-aisiais baigęs studijas Kauno amatų mokyklos Keramikos skyriuje, kuriame mokėsi nuo 1937-ųjų, įsikūrė Panevėžyje ir čia pradėjo lankyti Panevėžio dramos teatro vaidybos studiją, kuriai vadovavo iš Akmenės rajono kilęs aktorius ir režisierius Juozas Miltinis (1907–1994), 1940m. gruodžio mėnesį paskirtas naujai įsteigto Panevėžio dramos teatro aktoriumi, turinčiu teisę ir režisuoti spektaklius. Panevėžyje J. Miltinis ir D. Banionis tapo gerais bičiuliais.

1937–1940 m. Kauno keramikos amatų mokykloje mokėsi ir būsimasis aktorius bei režisierius Vaclovas Blėdis (1920–1999). Jis 1938–1940 m. Kaune lankė J. Miltinio vadovaujamą Darbo rūmų vaidybos studiją, o 1940 m. tapo Panevėžio dramos teatro aktoriumi, t. y. D. Banionio kolega.

Ketvirtasis šios istorijos herojus – iš Žemaitijos (Plungės rajono Žemaičių Kalvarijos seniūnijos Šarnelės kaimo) kilęs poetas Vytautas Mačernis (1921–1944).

Vytautas, 1939 m. baigęs Telšių gimnaziją, Kau-

(Nukelta į 26 p.)

Vytautas Mačernis (1921–1944). Fotografas nežinomas. Fotoreprodukcija iš RKIC archyvo

ne įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą studijuoti anglų kalbą ir literatūrą, greitai įsitraukė į šio universiteto dėstytojų Juozo Ereto ir Vinco Mykolaičio-Putino įsteigtos studentų ateitininkų „Šatrijos“ meno draugijos, anuo metu vadintos „rašytojų kalve“, veiklą. Jos nariai buvo ir Bernardas Brazdžionis, Antanas Vaičiulaitis, Kazys Bradūnas, Eugenijus Matuzevičius, Mamertas Indriliūnas, Bronius Krivickas, Alfonsas Čipkus (Nyka-Niliūnas), Vytauto žemietis ir draugas Paulius Jurkus bei daugelis kitų. Jie tapo gerais draugais ir daug laiko praleisdavo kartu. V. Mačernis Kaune ryšius palaikė, susibičiuliavo ir su kai kuriais kitais šiame mieste anuo metu studijavusiais, dirbusiais žemiečiais. Tarp jų buvo ir J. Miltinis, su kuriuo jis susipažino viename iš Telšiuose vykusių renginių.

Vytauto Didžiojo universitete Kaune savo studijas pradėjęs poetas, vertėjas Eugenijus Matuzevičius (1917–1994) yra palikęs tokius atsiminimus:

„Ypač suartėjome su Vytautu Mačerniu, kai pradėjau studijuoti. Tada mes – Paulius Jurkus [...] Kazys Bradūnas, Alfonsas Čipkus (Alfonsas Nyka-Niliūnas), Pranė Aukštikalnytė ir dar kai kurie draugavom. [...]“.

Lietuvai susigrąžinus Vilnių, Vytautas, kaip ir daugelis kitų jo bendramokslų, 1940 m. perėjo tęsti studijų į Vilniaus universitetą. Kai 1943 m. kovo 17 d. vokiečių okupacinė valdžia uždarė Lietuvos aukštąsias mokyklas, tarp jų ir Vilniaus universitetą, Vytautas dar kurį laiką liko gyventi Vilniuje. Į istoriją įsirašė tą 1943-ųjų rudenį Vilniaus Filharmonijos salėje vykęs, didelio kūrybinės visuomenės dėmesio sulaukęs poezijos vakaras, kuriame savo „Vizijas“ skaitė V. Mačernis. Jam užbaigus, salė atsistojo, pasigirdo ilgai netylantys plojimai. Tai buvo aukščiausias jaunojo menininko kūrybos įvertinimas.

Vytautas, bijodamas, jog gali būti suimtas vokiečių ir išsiųstas darbams į Vokietiją, nutarė laikinai, kol Universitetas bus atkurtas, apsistoti ir tolimesnėms studijoms rengtis, kūryba užsiimti savo tėviškėje.

Tiek mokydamasis Kaune, tiek ir Vilniuje, Vytautas į tėviškę atostogams dažnai sugrįždavo kartu su savo mokslo draugais. Tokia praktika anais laikais daugeliui buvo įprasata, ji daugelio žemaičių neužmiršta iki šiol.

Kairėje – Vytautas Mačernis (pirmas iš kairės) su draugais 1940 m. Fotografas nežinomas. Nuotraukos originalas saugomas Maironio lietuvių literatūros muziejuje

Šatrijėčiai draugai. Pirmoje eilėje iš dešinės: V. Mačernis, M. Indriliūnas, K. Bradūnas, P. Jurkus; antroje eilėje: B. Krivickas, E. Matuzevičius. Fotografas nežinomas. Originalas saugomas Maironio lietuvių literatūros muziejuje

Šarnelėje Mačernių ūkis buvo didelis. Vytautas ne itin mėgo žemės ūkio darbus, bet, atvykus į svečius draugams, su jais ne tik poilsiaudavo, dalindavosi naujienomis, diskutuodavo, bet ir padėdavo ūkyje. Čia jo draugai gaudavo ne tik nakvynę, bet būdavo ir pamaitinami. Atskirai jiems niekas maisto neruošdavo – ką valgė kiti šeimos nariai, tas būdavo patiekiamas ir Vytautui bei jo draugams.

Apie tokią ano meto kultūros žmonių bendrystę žinių Vilniuje 1982 m. balandžio 26 d. rašytuose prisiminimuose yra palikęs Antrojo pasaulinio karo metais su V. Mačerniu susitikdavęs dirigentas, smuikininkas, orkestrų vadovas prof. Saulius Sondeckis (1928–2016). Jis rašo:

„Su Vytautu Mačerniu susipažinau maždaug 1942 metais. Aš su tėvais gyvenau Šiauliuose. Kai Vytautas važinėdavo traukiniu į Vilnių, dažnokai ateidavo pas mus pernaktoti, nes tiesioginio traukinio iš Vilniaus į Telšius nebuvo.

Buvo labai kuklus, tylus. Jei jo neprakalbinsi, pats niekada pokalbio ir nepradės. Aš tada mokiausi muzikos mokykloje, todėl dažniausiai mes kalbėdavomės apie muziką. Atsimenu, jis buvo gerai susipažinęs su muzikos pasauliu. Ypač žavėdavosi Beethovenu.

Apsirengęs jis būdavo prastokai – atbrizgusios kelnės, švarkelis irgi atspurusiom rankovėm. Bet visi tada manė, kad nesirūpinimas savo išvaizda yra būdingas intelektualiams žmonėms.

Paskui man teko gyventi pas gimines Šašaičių kaime, netoli Varduvos miestelio. Tada man buvo 14–15 metų. Pas mano giminaičius rinkdavosi tuo metu Varduvos apylinkėse gyvenę intelektua-

Aktorius ir režisierius Juozas Miltinis (1907–1994) savo kūrybinio kelio pradžioje. Fotografas nežinomas. Nuotrauka iš: <https://alchetron.com/Juozas-Miltinis>

lai – J. Miltinis, V. Blėdis, D. Banionis, dailininkas T. Valius – iš viso koks 15 žmonių. Jie diskutuodavo įvairiausiais klausimais – apie meną, literatūrą, politiką. Ypač buvo aktualus ideologinio apsisprendimo klausimas. Vytautas dažniausiai tose diskusijose nedalyvaudavo ir didelių susibūrimų nemėgdavo. Eidavome kartu maudytis į upelį, bet ir čia jis beveik niekada nebūdavo linksmas.

Aš nueidavau pas jį į Šarnelę pasiskolinti knygų. Jis turėjo didžiulę biblioteką. Knygų buvo įvairiausiomis kalbomis. Jis gerai mokėjo anglų, vokiečių, prancūzų, lenkų kalbas. Mačiau, kad skaitė Cervanteso „Don Kichotą“ ispanų kalba, lygindamas jį su Churgino lietuvišku vertimu. Vertė Cervanteso eilėraščius savo malonumui. [...]“.

Šiuos prisiminimus papildo 1982 m. gegužės 3 d. Kaune užrašyti pedagogo Jono Šukio atsiminimai:

„Sedos mokykloje mokiau du brolius Mačernius – Vladą ir Vytautą. [...] Vėl keliai susitiko karo metu Žemaičių Kalvarijoje.

(Nukelta į 28 p.)

Paulius Jurkus (1916–2004) jaunystėje. Fotografas nežinomas. Nuotrauka iš: <https://alchetron.com/Paulius-Jurkus>

1944 m. vasarą vykome čia, į kaimą, praleisti vasaros atostogų. Tos atostogos užsitęsė dar viena mėnesį, kol frontas pajudėjo nuo Šiaulių. Sondeckių-Kazlauskų ūkyje Šašaičių kaime buvo tikra stovykla – daugybė žmonių [...]. Šarnelės kaime pas Mačernius buvo apsistoję ir negalėjo grįžti į Panevėžį artistai J. Miltinis, D. Banionis, B. Babkauskas. Visi buvome išalę, negalėjome judėti. Laukėme.

Neturėjome ką daryti. V. Mačernis ateidavo pas mus su artistais, dar iš miestelio atvykdavo Šančių gimnazijos mokytojas Paulius Jurkus, kalbininkas Juozas Jurkus. Sondeckių kieme susidarydavo jaunų judrių vyrų ir paauglių krepšinio komanda. Žaisdavome, juokaudavome, visai pamiršdami, kad čia pat frontas. Gyviems, sako, reikia gyventi. [...].“

J. Miltinis 1982 m. gegužės 15 d. Panevėžyje parašytuose savo atsiminimuose nurodo:

„1944 metais, dundant patrankoms, apie pusę vasaros neramiai, bet gana įdomiai teko praleisti Šarnelėje, poeto Vytauto Mačernio, tada dar Humanitarinių mokslų fakulteto studento, tėviškėje netoli Varduvos (šventosios Žemaičių Kalvarijos), senovinėje vienišoje sodyboje, apsuptoje medžių ir kalvų. Į Šarnelę atvyko ir dailininkas, puikus grafikas Telesforas Valius. Kartu su manimi dar glaudėsi Panevėžio dramos teatro aktoriai Vacys Blėdis ir Donatas Banionis. Vasara buvo saulėta, tik netoliese ėjo karas. Mes, penki viengungiai, rytais laukuose: pjovėme, grėbėme, į kupetas krovėme, tik nedainavome, nes patrankų dundėjimas ardė ritmą. Pavakariais, susėdę kur kalnelio nuožulnumoj po medžiais, paūksmėje, lyg kokie platonistai filosofavome, nustatynėdami santykį tarp idėjos ir daikto. Vytautas studijavo filosofiją ir visuose pašnekesiuose nejučiomis vis nukrypdamas į ją. Aš daugiau laikiausi meno pusės, man padėjo Telesforas, Vacys, iš mandagumo ar jausdamas dėkingumą šeimininkui blaškydavosi tarp dviejų aušrų – filosofijos ir meno, atiduodamas kartais pirmumą Vytautui. Donatas, kaip pats jauniausias, tylėdavo ar ką nors linksmesnio pamėgindavo įterpti.

Kartais kai kuriomis dienomis ir daugiau atsirasdavo pašnekovų ir gana iškalbingų. Tai Jurkai iš Varduvos. Nusiųsdėdavę pereidavome į peripatetikus. Tik neturėjome Aristotelio nei panašaus ko, kas mums vaikščiodamas ir aiškintų, kas, pavyzdžiui, yra eupraksija met aretes – kaip gerai pragyventi ir išlikti doram.

Saulei nusileidus, išsimaudydavome netolimame ežere. Vakaraus, sugulę ant šieno, prapolemizuodavome apie visus menus iki paryčių. Būdavo ir kūrybinių valandėlių, kada Vytautas skaitydavo savo eilėraščius. Paskaitęs jis lyg nuliūdavo, panirdavo į vienišumo melancholiją, matyt, kurdavo toliau skverbdamasis į savo dvasios gelmes. Tada jo žvilgsnis, nefiksuojęs jokio objekto, likdavo įbestas kažkur į nežvelgiamą tolumą. Tada jis būdavo neprakalbinamas. Matyt, kaip Byronas prie Pyčio kapo poetiškai užsisvajojęs pasinerdavo į vizijų pasaulį, kur regėjo tai, kas jam tikriausiai kažkokiais simboliais šmėžavo apie artėjantį jo paties gyvenimo tragiškumą. Atbudęs iš savo vienišumo, užsidarymo, paskaitydavo savo eilėraščių – sonetą ar viziją. Jis skaitė ramiai, be jokio šablono, patosinio intonavimo, įprasto kai kuriems mūsų poetams, skaitantiems savo eilėraščius. Gilus semantinio substrato jausmas subanguodavo jo rit-

miniuose akcentuose. Atrodė, kad jis neskaito jų, bet autentiškai šiuo pat metu improvizuodamas kuria.

Kartais, skaitant sonetus, švysteldavo jo veide kažkokia lengva, atlaidi, sokratiška ironija. Gal kad mes sėdime tylūs tylūs ir, lyg viską aplink aprėpdami, atrodome įsigilinę.

Jo nedidelėje bibliotekoje buvo Kanto, Husserlio, Bergsono, Croce's originalų. Poezijos skyriuje – Baudelaire'o, Rimbaud, Mallarmé, Poe, Burnso, Elioto, Jaitso, Hölderlino, Rilke's, Mišašiaus originalai.

Kas jį pažinojo, suprato, kad bręsta didelis poetas ir gilus mąstytojas. Aš maniau, kad ir dramaturgas. Su Vytautu Mačerniu aš buvau susipažinęs jau anksčiau – viename jaunimo suvažiavime Telšiuose.

Tokie buvo paskutiniai poeto gyvenimo mėnesiai.

Artėjant frontui pasitraukti į Vakarus tuo metu rengėsi daugelis Vytauto pažįstamų, tarp jų ir iš Žemaičių Kalvarijos kilęs geriausias jo draugas Paulius Jurkus. Spalio pradžioje, vokiečius pradėjus stumti iš Žemaitijos, bičiuliai turėjo priimti galutinį sprendimą – traukiasi ar lieka Lietuvoje. V. Mačernis dvejojo iki paskutinės minutės. Lietuvoje buvo jo sužadėtinė Bronė Vildžiūnaitė, buvo tėviškė, kur gimė didžioji dalis kūrinių. Visa tai jį stabdė. Bet... Atėjo spalio 7-oji, frontas jau buvo visai arti, susirėmimai jau vyko šalia esančioje Sedoje. Vytautas priėmė sprendimą trauktis.

Apie tai, kas vyko tą poetui lemtingą dieną, pirmą kartą viešai buvo paskelbta D. Banionio atsiminimuose, kuriuos savo straipsnyje, išspausdintame 1968 m. žurnale „Nemunas“, paskelbė poetė, publicistė Marija Macijauskienė (1935–2021). 2005 m. spalio 27 d. Mažeikių rajono laikraštyje „Santarvė“ išspausdintame straipsnyje D. Banionis vėl prisiminė tuos 1944-uosius. Jis pasakoja: „Su poetu mane supažindino režisierius Juozas Miltinis. Traukiantis į Vakarus jis pasiūlė mudviem porai dienų užsukti pas poetą. Taip ir pasilikome pas jį Šarnelėje“. Čia, kaip jau žinome, jie užsibuvo keletą mėnesių. O tada, frontui priartėjus, dalis jų apsisprendė trauktis.

„Kadangi dar turėjome kartu pasiimti ir Paulių Jurkų, tad pirmiausia vykome į Žemaičių Kalvariją. Kelyje sutikti kareivukai liepė geriau ten nevykti, esą bolševikų armija jau artinasi.

Poetas man pasiūlė jo palaukti pakelyje, o jis vienas nubėgsias pas Paulių, taip būsią greičiau. Taip ir likau pakelėje laukti draugų“, – prisiminimais dalijosi aktorius.

Aktorius ir režisierius Vaclovas Blėdis (1920–1999) 1939 metais. Fotografas nežinomas. Nuotraukos originalas saugomas Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje

Po kiek laiko D. Banionis išgirdo sprogimą, tačiau jį nekreipė didelio dėmesio, nes tomis dienomis jie dažnai griaudėdavo. Bet Vytautas negrįžo valandą, antrą ir D. Banionis sunerimo.

„Nusprendžiau pats nueiti į Žemaičių Kalvariją ir pažiūrėti, kur jis užtruko. Atbėgęs į kaimelį, Jurkaus kieme radau jau žuvusį Vytautą. [...].

Man, to meto mąstymu, poetas buvo idealas. Tai labai išsilavinęs, siekiantis mokslo, pasaulio pažinimo žmogus. Užtenka paskaityti jo kūrybą, kad suprastum, ką poetas mąstė apie gyvenimą.

V. Mačernis nebuvo man draugas, tik artimas žmogus. Jis buvo per daug aukštai mąstantis, kad būtų mano draugas, juk tuomet aš buvau tik paprastas jaunuolis“.

Tokių atsiminimus apie poetą paliko D. Banionis.

Prieš išvykdamas iš namų Vytautas ir Donatas į vežimaitį buvo susikrovę būtiniausias daiktus, taip pat ir dalį poeto namuose turėtų rankraščių. Kitą jų dalį Vytautas tada perdavė saugoti seseriai Valerijai,

(Nukelta į 30 p.)

Mačernių gyvenamojo namo Šarnelėje fragmentas. Dešinėje – kambario, kuriame gyvendavo poetas V. Mačernis, langai. Bernardo Aleknavičiaus nuotraukos fotoreprodukcija iš RKIC archyvo

paprašęs juos paslėpti, jei į sodybą ateitų kariškiai. Valerijai jų išsaugoti nepavyko – tie rankraščiai, daržinėje užkasti į žemę, sutrūnijo.

Kas tą spalio 7-ąją atsitiko Žemaičių Kalvarijoje?

Atvykęs į miestelį Vytautas P. Jurkaus jau nerado – jis jau buvo pasitraukęs vokiečių tankams paliekant šį kraštą. Tada poetas apsuko vežimą atgal, norėdamas sugrįžti pasiimti D. Banionio. Bet... Tuo metu iš kitos pusės Žemaičių Kalvarijoje pasirodė rusų tankas. Ten buvę kariškiai, norėdami patikrinti, ar miestelyje yra vokiečių, paleido kontrolinį šūvį. Artilerijos sviedinys sprogo ir, kai Vytauto vadeliojamas arklys buvo prie Šv. Veronikos koplyčios, viena sviedinio skeveldra pataikė poetui tiesiai į smilkinį. Vytautas iš karto sukniubo vežime. Sprogimo išgąsdintas arklys vežimą su žuvusio Vytauto kūnu nutempė į jo draugų – P. Jurkaus ir J. Jurkaus (1915–1954) tėvų kiemą, nes kelią į jį gerai žinojo – daug kartų čia Vytautą buvo atvežęs. Čia jį, jau

negyvą vežimaityje, ir surado D. Banionis.

Dalis Vytauto draugų, tarp jų ir sužadėtinė, tie, kas pasitraukė į Vakarus, apie poeto mirtį sužinojo gerokai vėliau, kai kas net praėjus metams.

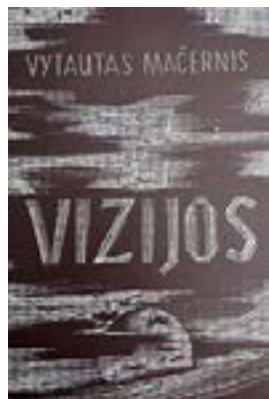
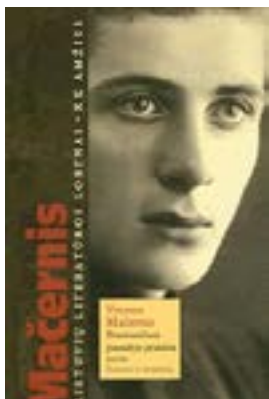
D. Banionis išsaugojo tą spalio 7-ąją į brikelę poeto pasiimtus rankraščius. Susitikęs su poeto sužadėtine B. Vildžiūnaite, perdavė juos jai. Ten buvę Vytauto eilėraščiai kartu su kitais draugų turėtais, studentų perrašinėtais poeto eilėraščiais nugulė į V. Mažernio kūrinijų rinkinius.

Na o V. Mačernis tomis 1944-ųjų spalio dienomis amžinam poilsiui atgulė šalia jo tėvų sodybos esančiame medžiais apaugusiame Žvyrynėlio kalnelyje, kuriame seniau, dar gyvas būdamas, savo palaidojimo vieta buvo pasirinkęs 1938 m., subdžius jaučiui, miręs jo tėvas Vladislovas Mačernis.

Taigi, didelė tikimybė, kad tą lemtingą spalio 7-ąją Vytautas, paprašęs B. Banionio išlipti iš vežimo ir palaukti jo pakelėje kol pats greitai nuvažiuos į Žemaičių Kalvariją ir grįš iš jos, išgelbėjo D. Banionio gyvybę. Būtų Vytautas su Donatu važiuavę kartu, ta poetui buvusi mirtina ar kita minėto sviedinio skeveldra Žemaičių Kalvarijos miestelyje galėjo pataikyti ir į D. Banionį.

Naudota literatūra:

1. „Donatas Banionis“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*: <https://www.vle.lt/straipsnis/donatas-banionis/>.
2. „Amžininkų prisiminimai apie Vytautą Mačernį“, *Metai*, 1996 m. Nr. 6.
3. „Donatas Banionis: „Poetas man buvo idealas“, *Santarvė* (Mažeikių raj.), 2005 m. spalio 27 d.

Vytauto Mačernio kūrybos knygos (kairės): „Praeinančiam pasaulyje praeisiu“, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015 m.; „Vizijos“, Roma, 1947 m.; „Po užkurtu nežinio dangum“, Vilnius: Vaga, 1990 m.; „Vėl žemės ilgesy“, Kaunas: Ramduva, 2011 m.; „Poezija“, Vilnius: Žaltvykštė, 2007 m.